

Ольга Каковкіна
(Дніпропетровськ)

УКРАЇНЬСКА ДІАСПОРА БОЛГАРІЇ В РОЗВИТКУ УКРАЇНЬСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН

Розглядаються основні проблеми існування української діаспори Болгарії протягом ХХ ст. та визначається її місце у розвитку українсько-болгарських відносин у цей час.

Ключові слова: Україна, діаспора, Болгарія, взаємини, розвиток, історія, проблема.

Рассматриваются главные проблемы существования украинской диаспоры в Болгарии в течение ХХ в. и определяется ее место в развитии украинско-болгарских отношений в это время.

Ключевые слова: Украина, диаспора, Болгария, отношения, развитие, история, проблема.

The main problems of the Ukrainian diaspora existence in Bulgaria during the XX century are considered and its place in development of the Ukrainian-Bulgarian relations at that time is define.

Key words: Ukraine, Diaspora, Bulgaria, relations, development, history, problems.

Проблема ролі та місця діаспор у міжнародному житті вже не нова у наукових розвідках останніх років. Маємо значні напрацювання зарубіжних та вітчизняних вчених, де українська діаспора у світі також не залишилася поза увагою. З-поміж значної кількості праць звернемо увагу на дисертаційне дослідження Н. Горбатюк, яке базується на сучасних методологічних досягненнях у царині вивчення діаспор [4].

Україну та Болгарію пов'язують тривалі історичні зв'язки, внаслідок чого на теренах обох держав сформувалися національні анклавні. Та якщо на сьогодні болгар в Україні налічують біля 205 тис. осіб (за переписом 2001 р.) і болгарська спільнота України є найбільшою у світі, українців у Болгарії – біля 2,5 тис. Вважаємо, такі нечисленні етнічні громади, які, як правило, не демонструють такого інтенсивного життя та можливостей реалізації своїх національних інтересів поряд із значними за чисельністю діаспорами, мають стати окремим пред-

метом дослідження, зважаючи на умови існування, самозбереження, інтегрованості до суспільства країни проживання.

З-поміж досліджень сучасних вітчизняних вчених, варто відзначити, працю В.В. Павленко, яка вперше в історіографії виокремила етап українсько-болгарських взаємин 1918 – 1939 рр. для дослідження, з розділом, присвяченим українській еміграції в Болгарії [20]. Залучення значного архівного матеріалу дозволило авторці створити уявлення про життя української спільноти в Болгарії, хоча деякі питання не знайшли відповіді через невикористані джерела, пов'язані із зарубіжним українством та розвідок вчених діаспори. Наприклад – суперечки в українських товариствах, вплив проводів УНР та ОУН на їх діяльність. У зв'язку з цим варті уваги публікації А. Кентія [12], В. Власенка [3]. Почасті освітню діяльність болгарських українців поряд з іншим закордонним українством розкриває О. Вагіна [1], поглиблюючи цей напрям розвитку еміграції, започаткований С. Наріжним [17]. У дослідженні Ю. Тимошенка, присвяченому українсько-болгарським відносинам 90-х рр. ХХ ст. українці Болгарії не стали предметом висвітлення [26]. З-поміж болгарських українців спроби узагальнити історію та діяльність української діаспори належать її представникам і активістам товариства “Мати Україна” А. Якімовій [28-32], В. Жуківському [8-11], В. Драгулевій [7].

Російська історіографія, яка має значний доробок у царині дослідження російської еміграції, зокрема на Балканах, зважаючи на російську – імперську самоідентифікацію більшості емігрантів, проблему українства Болгарії практично не виокремлює. Тільки останніми роками тема українства в Болгарії з'явилася у розвідках болгарських вчених. Так, на перетині українсько-болгарського наукового діалогу перебувають постаті І. Шишманова, М. Драгоманова, М. Арнаудова та М. Парашука. Опрацювання архіву останнього українським письменником Д. Степовиком у середині 1980-х рр. спричинило появу книги [24]. В. Москаленко і Е. Хакова підготували каталог документів з болгарських архівів, присвячений українській еміграції після Першої світової війни [27]. Драгоманівські конференції, що вже кілька років поспіль проводяться у Болгарії, стали полем спілкування українських і болгарських вчених, аматорів-дослідників, засобом активізації інтересу до українства та водночас його консолідації.

Переважає більшість болгарських істориків, фахівців з еміграції 20 – 30-х рр. ХХ ст. – Ц. Кьосева [15], Л. Спасов [23], Д. Даскалов [5] та ін., говорять тільки про російську еміграцію. Тема українсько-

болгарських взаємин взагалі перебуває на периферії дослідницьких зацікавлень. У каталозі публікацій, присвячених російській еміграції, що вийшли протягом 1886 – 2006 рр. [21], тільки 1, присвячена М. Паращуку [18] та кілька – М. Драгоманову. Певним виключенням стала поява дисертації І. Манасієвої, присвяченої відносинам УНР та Болгарії [16].

Отже, на сьогодні не маємо узагальненої історії української громади в Болгарії, що, звичайно, ускладнює з'ясування її ролі та місця в українсько-болгарських відносинах. Основна увага вчених зосереджена на подіях 20 – 30-х рр. ХХ ст. Маємо на меті визначити основні віхи історії діаспори у контексті взаємин України і Болгарії у новітній час, у ХХ ст., коли власне в Болгарії з'являється українська громада, здатна реалізувати свої національні прагнення та проблеми її існування, можливості її перетворення на чинник відносин двох народів і держав. При цьому мова має йти про діаспору як певне поле, предмет для українсько-болгарського діалогу.

Формування української спільноти на теренах Болгарії у новітній час пов'язують, як правило, з ім'ям відомого українця – Михайла Драгоманова, який у 1889 р. на запрошення міністра освіти Болгарії став викладачем новітньої історії Вищої школи у Софії, заклавши підвалини українознавчих студій в Болгарії та створивши осередок, навколо якого почали гуртуватися українці та їх прихильники. З-поміж них варто назвати І. Шишманова, одруженого на доньці М. Драгоманова, світогляд якого формувався під впливом видатного українця. Та знову ж таки, М. Драгоманов не був першим українцем в Болгарії – шляхи до неї торували численні попередники, перебування яких у Болгарії готувало ґрунт для консолідації українства, хай і нечисленного. Тож говорячи про етапи формування української діаспори, варто виокремити і поодинокі проникнення українців, українсько-болгарські зв'язки у форматі російсько-болгарського рівня відносин, зокрема, інтенсивні суспільно-політичні кінця ХІХ – початку ХХ ст., внаслідок яких українці осідали в Болгарії.

Варті уваги етапи історії української діаспори в Болгарії, критеріями визначення яких, можна вважати, умови її існування, можливості самозбереження як національної спільноти. З огляду на це, певними рубіжними віхами, на наш погляд, є власне поява численної, порівняно з попереднім періодом, української громади в Болгарії внаслідок подій російської та української революцій у 1917 – 1921 рр., де виокремимо 1918 – 1920 рр., коли українство в Болгарії перебувало під

захистом першого посольства України в Болгарії, 1923 р. – ліквідація Наркомату іноземних справ радянської України, що стало завершенням короткого періоду її самостійного зарубіжного представництва в Софії, вересневе повстання в Болгарії, встановлення дипломатичних відносин з СРСР у 1934 р., 1941 р. – вступ Болгарії до гітлерівської коаліції на початок радянсько-німецької війни, що спричинило розкол в емігрантському середовищі, 1944 р., звільнення Болгарії та початок формування прорадянського уряду, заслання представників еміграції і остаточне закриття товариств 1950 р., наступний етап, так би мовити, латентного розвитку нечисленного українства 50-х – 80-х рр. та відродження національного життя на межі 80-х – 90-х рр. ХХ ст.

Встановлення дипломатичних зв'язків Української Народної Республіки (далі – УНР) з Болгарією внаслідок підписання договору у Брест-Литовську у 1918 р. започаткувало новий етап відносин між народами – міждержавний. Це, у свою чергу, створило можливості українцям Болгарії через посольство, що існувало протягом 1918 – 1920 рр. відчувати певну захищеність, хоча вирішити нагальні проблеми співвітчизників невелике представництво молодій державі могло почасті.

Нагадаємо, що хвиля української еміграції – цивільної та політичної, яка призвела до збільшення українців на теренах Болгарії, зумовлена жовтневими подіями у Російській імперії, завершенням визвольних змагань українців та білого руху на теренах України. Частина українських політичних сил УНР та залишки Добровольчої армії, подолавши складний шлях до Болгарії, вперше утворюють тут значну емігрантську громаду. Чисельність українців, які почали осідати в Болгарії є різною за даними дослідників. На початок 20-х рр. в Болгарії перебували біля 15 тис. біженців з царської Росії, зокрема 1,5 тис. українців. Понад 500 осіб з них були службовцями установ УНР. Крім того військову еміграцію представляли 24 тис. врангелівців, з яких понад половина – етнічні українці [20, с. 166]. Інші розвідки надають загалом цифру від 36 тис. осіб, маючи на увазі загалом усіх емігрантів з Росії [15, с.17; 22, с.190].

Питання щодо української “білої” еміграції – чи вважати її частиною етнічних українців з імперським світоглядом, для яких Україна сприймалася як батьківщина, які, звичайно, не були презентантами українства ні у сенсі державної ідеї, ні у сенсі носіїв мови, культури. Можна говорити, таким чином, про особливості української діаспори в Болгарії та інших країнах еміграції.

Для більшості болгарського населення Україна та визвольна боротьба українців були terra incognita – рівень інформованості був надзвичайно низьким, особливо на периферії. Традиційно, усі мешканці Російської імперії сприймалися як росіяни, з поміж яких не виокремлювали українців (мова іде про пересічного болгарина, не про освічену інтелектуальну чи політичну еліту). Факт встановлення дипломатичних відносин УНР та Болгарії у 1918 р. навряд чи став резонансною подією для усього населення з точки зору розуміння державницьких прагнень українців, а нетривалий період міждержавних відносин тільки позначив перші зрушення в поширенні знань про українство. При цьому відзначаємо активну діяльність українського посольства УНР у Софії, де і мешкала переважна частина українців [20, с. 37-38].

Емігрантська хвиля 1920 р., з численним переважанням російськомовної та проімперськи орієнтованої складової, не змінила ситуації – і українство залишалося фактично невідомим для болгар поза межами їх проживання. Хоча русофільські настрої населення були на користь українцям, які сприймалися як частина російських емігрантів.

Чинники, що визначали ставлення влади – тривалі історичні зв'язки, у межах яких українці загалом (і у контексті російському) сприймалися приязно, уряд Стамболійського з аграрними пріоритетами виказував симпатію до українського населення. Політична та економічна ситуація у Болгарії, обтяженій репараціями, змушеній віднайти самий оптимальний варіант збереження статусу на тлі внутрішньополітичної боротьби гальмувала формування послідовної національної політики. Посилаючись на В. Филоновича, ставлення до українців і їх національно-визвольного руху було неоднозначним [2]. Це засвідчують і документи болгарських архівів, опубліковані у згаданому каталозі – зацікавленість болгарської влади провідниками ОУН і УВО, підривному діяльності радянського представника проти українства, спроби білоемігрантів скомпрометувати М. Парашука в очах болгарської влади та співвітчизників [11].

Засобом самозбереження за кордоном ставали національні товариства. Ініціатива їх створення та підтримка належали уряду УНР – саме В. Филоновича вважають повідним організатором українства під крилом УНР [20, с. 167]. Більш радикальна у політичному сенсі ОУН також мала вплив серед емігрантів, хоча і обмежений [12].

А. Якімова, посилаючись на упорядників вказаного Каталогу [27] називає такі українські товариства в Болгарії у 20 – 40-х рр.: Укра-

їнський студентський союз, Товариство “Українська Громада”, Культурно-освітній гурток “Михайло Драгоманов”, Українське культурно-освітнє товариство “Українська Громада в Болгарії”, Товариство українців у Болгарії, Українське гімнастичне товариство “Січ” та Товариство “Український Сокіл”, Українське культурне об’єднання (УКО), Українське земляцтво “Смок”, Союз українських організацій у Болгарії; монархічна організація “Український гурток” (місто Хасково, припинила діяльність у лютому 1923 р.), монархічна група в місті Пловдив, Товариство “Український центральний національно-культурний комітет”; проукраїнські козацькі структури: Товариство “Українське національне козацтво”, Організація “Українське козацтво”, Козацьке культурно-освітнє і добродієнне братство в Софії “Кубанський козацький хутір”, Козацьке культурно-освітнє і добродієнне братство “Союз козаків-націоналістів в Болгарії”, (“Союз козаків-самостійників”, заснований П. Кудіновим в 1934 р.), Організація вільних козаків “Н.С. Рябовол”, Українське національне козацьке товариство “УНАКОТО”, Козацьке культурно-освітнє добродієнне братство “Софійська козацька станиця”, “Разінська козацька станиця”, “Союз козаків в Болгарії”, Українське товариство запорізьких козаків “Гетьман Сагайдачний” в Русе. Більшість головних осередків цих організацій розташовувалися у Софії [32, с. 230].

Головним змістом існування і діяльності товариств (у 1933 р. конгрес в Софії об’єднав 10 українських товариств під назвою “Союз українських організацій в Болгарії”, який з 1935 р очолив Д. Майстренко [20, с. 169]) була консолідація українства через його підтримку у повсякденному житті та збереженні національної ідентичності. Щодо останньої, то саме культурно-просвітницькі заходи мали цьому сприяти. Через товариства та їх діяльність відбувалося формування образу українства у Болгарії, залучення болгар дозволяло розширити їх знання про Україну, зміцнювати зв’язки. Хоча така спрямованість товариств зазнала і критики з боку сучасників. Так, А. Кентій, відзначаючи стан стагнації української політичної еміграції наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., наводить уривок з листа одного з керівних діячів Товариства українських старшин в Чехо-Словаччині В. Прохода від 1931 р.: “Наші еміграційні організації мають сенс свого існування хіба ж для того, щоб робити якісь свята та згадувати діла давно минулих літ” [12].

Певним винятком і прикладом політичної презентації українців стала підтримка співвітчизників під час Голодомору. Акції жалоби та

протесту на знак підтримки поряд з іншими закордонними громадами співвітчизників свідчили про небайдужість до трагедії, демонстрували інформаційну включеність українських болгар до світового простору українства.

Початок дипломатичного діалогу СРСР і Болгарії з 1934 р. призвів до згортання політики лояльності щодо емігрантських організацій, зокрема, українських. Наступним етапом у житті українців Болгарії варто вважати 1941 р. – вступ Болгарії до гітлерівської коаліції та початок війни з СРСР. Нагадаємо, що Болгарія, встановивши дипломатичні відносини з СРСР, фактично їх не поривала. Напад Німеччини одразу зумовив політичну активність колишніх емігрантів – і російських, і українських. Саме ставлення до фашизму та нацистської Німеччини у цей час поляризувало емігрантське суспільство – більша частина покладала надії на визволення та відновлення суверенної України, частина – сприйняла війну як загарбницьку для своєї історичної батьківщини, зокрема, М. Паращук [20, с. 178-179]. Звинувачення у профашистській орієнтації стали основними у ліквідації українських осередків та арешті їх лідерів у 1944 р. [20, с. 184]

На думку В. Жуківського, у комуністичну добу до Болгарії почала прибувати третя хвиля української еміграції, яку умовно можна назвати “шлюбною”, тому що основною причиною приїзду був шлюб з болгарським громадянином. В той час, як відомо, болгари вчилися й працювали в Україні. Ця еміграція була переважно російськомовною і після розпаду СРСР у 1991 р. більшість її представників набула громадянство Росії та болгарське громадянство. Одна з причин того, що вихідці з України не стали громадянами незалежної України у 1991 р. полягає в тому, що українське посольство тут почало працювати лише у травні 1993 р. За деякими даними, у 1991 р. вихідців з України тут було 5-6 тис. [8].

Болгарське українство було представлене вузьким колом, де лідерами стали освітяни. Інформативні функції діаспори виконувала приватна двомовна газета “Україна прес” (1994 – 2001), а новим етапом життя болгарських українців варто вважати початок функціонування головного інформаційного каналу – сайту “Українські/Болгарські вісті” у 1998 р. та болгарсько-української фундації “Мати Україна” (Софія) у 1999 р., що кілька років потому стала членом Європейського конгресу українців і посіла провідне місце серед інших товариств, ініціюючи більшість культурно-просвітницьких заходів [8]. Важливо відзначити професійність українського осередку в Софії, усвідомлення

своїєї місії у створенні позитивного іміджу України, про який так багато сьогодні говорять. Інші товариства виникли з 2004 р. в найбільших містах країни – Варні, Бургасі, Добричі і на сьогодні їх налічується 7. У 2003 р. виникла Асоціація випускників українських вузів.

Зважаючи на загалом сприятливі умови національного розвитку, українці Болгарії не стали поки що впливовим важелем у розвитку відносин Болгарії і України на рівні політичного, економічного діалогу. Посилаючись на інформацію В. Жуківського, “жодна із вищезазначених українських організацій не є членом Національної ради з етнічних та демографічних питань при Раді Міністрів Болгарії, бо, як уже йшлося вище, їх лідери не є болгарськими громадянами, а емігрантами з постійним місцем проживанням в Болгарії. Водночас, більшість болгарських громадян українського походження є зросійщеними, української мови не знає або володіє незадовільно, у спілкуванні з багатьма з них відчувається ностальгія за СРСР. Вони не схильні брати активну участь у діяльності українських осередків” [8].

Протягом останнього двадцятиріччя можна спостерігати певні зміни в житті української громади – заснування нових товариств, розширення освітянських та наукових зв’язків, інтеграція до світового українства (варто нагадати про зустріч молодечих організацій “Болгарія – 2010” [13]). Проблемою українців Болгарії є виокремлення з російсько-радянського загалу у свідомості переважної частини болгар та водночас формування дієвого діалогу з Україною, що не обмежується урочистими візитами і зустрічами з нагоди свят.

Отже, українці Болгарії, спираючись на тривалу традицію історичних зв’язків українського та болгарського народу, мають підґрунтя для повноцінного функціонування на теренах Болгарії. Українська діаспора, виконуючи культурно-просвітницьку місію, відкриває Україну для сучасних болгар, для яких, як і для переважної частини європейців і до сьогодні, існує росіянин, мешканець СРСР.

Насамкінець відзначимо, що нечисленна українська діаспора в Болгарії формувалась та існувала в умовах домінування російсько-болгарських, радянсько-болгарських відносин. Нетривалий, але значущий період творення власної державності, сприяв консолідації українства, яке, перебуваючи за кордоном, отримало можливості опертися на цей досвід, апелювати до нього, презентуючи свою позицію владі країн-реципієнтів. Наявність потужних центрів української еміграції в Європі, що координували зв’язок закордонного українства, дозволяли підтримувати життя діаспори. Хоча політичні протиріччя,

труднощі адаптації до нового середовища, матеріальна скрута 20 – 30-х рр. ХХ ст., міжнародне та внутрішнє становище Болгарії послаблювали стан української громади. Згодом радянізація України, ліквідація її самостійного представництва за кордоном унеможливили будь-який вплив чи зв'язок з співвітчизниками. Фактична ліквідація легальних умов розвитку національного життя відбулась протягом 1944 – 1950 рр., коли нищення радянською владою української опозиції знайшло відлуння і в Болгарії. У 50 – 80-х рр. зросійщені українці, які приїждять до Болгарії, інтегруються до болгарської спільноти, підтримуючи своє українство почасти тільки на родинному рівні. Зміст і характер "шлюбної" хвилі еміграції вартий більш глибокого аналізу поряд з вивченням економічних зв'язків українських і болгарських регіонів. Останні два десятиріччя демонструють певну еволюцію у житті українства Болгарії, де безперечно новим етапом стало його інституційне оформлення. Основною функцією діяльності провідних товариств залишається згуртування української спільноти, освітня, просвітницька, наукова діяльність – саме вони сприяють поширенню знань про українство в Болгарії, налагодженню діалогу з Україною. У цих напрямках українська діаспора поступово стає певним чинником українсько-болгарських відносин.

Дослідницька проблема полягає у створенні цілісної історії української громади в Болгарії через глибокий аналіз усього комплексу джерел, рівноцінної реконструкції усіх етапів її існування, аналізу національної політики Болгарії, а також змісту взаємин України та Болгарії у новітній час, що дозволить вписати в їх розвиток болгарське українство.

Джерела та література:

1. Вагіна О. М. Освітня діяльність української еміграції в країнах Європи (1918 – 1939 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т / О.М. Вагіна. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.
2. Василь Филонович: "Отношението на българите към украинците като емигранти е добро, а към борбите ни е различно" // [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-Fylonovych.html>
3. Власенко В. Василь Филонович: штрихи до біографії / В. Власенко // Болгарські вісті/Українські вести / [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-Fylonovych.html>
4. Горбатюк Н. П. Роль української діаспори Канади в формуванні українсько-канадських відносин (1991 – 1997 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одес. держ. ун-т ім. І.І. Мечникова / Н.П. Горбатюк. – Одеса, 1999. – 18 с.

5. Даскалов Д. Бялата емиграция в България / Д. Даскалов. – София : [б. н.], 1997.
6. Діяльність українських громадських організацій в еміграції з приводу голоду в УРСР. Акції протесту громадських об'єднань української еміграції.
7. Драгулева В. Українці в Болгарії у 60 – 80-х рр. ХХ ст. / В. Драгулева // Матеріали I, II та III наукових конференцій “Драгоманівські студії”. – София : [б. н.], 2008. – 103 с.
8. Жуківський В. Українська громада в Болгарії / В. Жуківський // Болгарські вісті / Украински вести / [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/dia-his-dia060501.html>
9. Жуківський В. Українська громада в Болгарії / В. Жуківський // Матеріали I, II та III наукових конференцій “Драгоманівські студії”. – София : [б. н.], 2008. – 103 с.
10. Жуківський В. Стан української громади (закордонних українців) в Болгарії. Звіт підготовлений для IV Всесвітнього форуму українців та Річної наради Світового конгресу українців (2006) / В. Жуківський // Болгарські вісті / Украински вести / [Електронний ресурс], режим доступу: www.ukrpressbg.com
11. Жуківський В. З каталога “Українська еміграція в Болгарії” – деякі документи / Каталог “Українська еміграція в Болгарії” / В. Жуківський // Болгарські вісті / Украински вести / [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/dia-his-dia060501.html>
12. Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. – Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920 – 1942. – К., 2005 // [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.lib.oun-ura.org.ua>.
13. Конференція українських молодечих організацій (КУМО). Зустріч української молоді Європи “Болгарія-2010” // Бюлетень Світового конгресу українців – 2010. – Травень. – № 4 – С. 10–11.
14. Коцева О. Запрошуємо до участі в дитячому фестивалі “Веселка” в Болгарії / О. Коцева // Вісник Української Всесвітньої Координаційної Ради. – 2006 / [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.uvkr.com.ua/ua/proposals/festival_veselka.html
15. Кьосева Ц. Руска емиграция в България / Ц. Кьосева. – София : Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2002. – 591 с.
16. Манасиева И. Украинската Народна република и България 1918 – 1920 гг. / И. Манасиева. – София : [б. н.], 2004.
17. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага : [б. в.], 1942. – Ч. 1. – 372 с.
18. Основател на Украинао-българското дружество // Дворянски вестник. – № 3 – 1996. – С. 3.

19. Остапа С. На землі південній – болгарській / С. Остапа // Вісник Української Всесвітньої Координаційної Ради. – 2002 / [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.uvkr.com.ua/...visnyk/uvkr-2002/may/bolgar.html>

20. Павленко В. В. Українсько-болгарські взаємини. 1918 – 1939 рр. / В.В. Павленко – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 223 с.

21. Руската емиграция в България 1878 – 2006: Библиографски указател / [Сост. Епха Денева, Сергей Рожнов]. – София, 2006. – 112 с.

22. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / П.С. Сохань. – К., 1976. – 291 с.

23. Спасов Л. Врангеловата армия в България 1919 – 1923 / Л. Спасов. – София : [б. н.], 1999. – 244 с.

24. Степовик Д. Скульптор Михайло Паращук. Життя і творчість / Д. Степовик. – Едмонтон; Торонто; К. : Вид-во КІУС, 1994. – 227 с.

25. Терзийска Л. Професор Михаил Драгоманов : Юбилейна науч. конф. по повод 150 г. от рождението му. / Л. Терзийска // Език и литература. – XLVII. – 1992 – № 3 – С. 145–148.

26. Тимошенко Ю. О. Українсько-болгарські відносини в 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Ю.О. Тимошенко. – К., 2004. – 17 с.

27. Украинската емиграция в България след Първата световна война. Документален каталог / Автори и съставители В. Москаленко и Емине Хакова. – София : [б. н.], 2000. – 151 с.

28. Якімова А. М. Внесок українців в науку і освіту Болгарії / А.М. Якімова // Друга Міжнародна науково-практична конференція "Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації" (У рамках Конгресу української діаспори) / Збірник доповідей. – Львів, 2008. – С. 341–345.

29. Якімова А. Внесок українців в освіту та науку Болгарії / А. Якімова // Українознавство. – К., 2008. – С. 172–174.

30. Якімова А. М. П. Драгоманов і початки болгарської україністики в Софійському університеті / А. Якімова // Перші міжнародні драгомановські читання: матеріали (30 вересня – 2 жовтня 2003 р.) / [Відр. ред. В.П. Андрущенко]. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 264–268.

31. Якімова А. Просвітницька місія української еміграції в Болгарії / А. Якімова // Українознавство. – К., 2007. – № 1. – С. 308–311.

32. Якімова А. Українство в Болгарії / А. Якімова // Українознавство. – К., 2010. – № 2. – С. 227–232.